

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA OG'ZAKI MUROJAATNING VOKATIV FUNKSIYASI HAQIDA

Nishanova Sitora Abduraimovna

Samarqand davlat chet tillari insituti

Mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida og'zaki nutqda murojaat shakllarining vokativ funksiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda vokativ birliklarning kommunikativ, pragmatik hamda ijtimoiy-lingvistik xususiyatlari o'rganiladi. Shuningdek, murojaat shakllarining nutq ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashdagi roli, hurmat, yaqinlik va emotsional holatni aks ettirishdagi ahamiyati yoritiladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi o'xshash va farqli jihatlar qiyosiy tahlil asosida ochib beriladi. Natijada, vokativ birliklarning nutq jarayonidagi o'rni va funksional imkoniyatlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: vokativ funksiya, murojaat shakllari, og'zaki nutq, pragmatika, kommunikativ funksiyalar, ijtimoiy-lingvistika, qiyosiy tahlil

Annotation. This article examines the vocative function of forms of address in spoken English and Uzbek. The study analyzes the communicative, pragmatic, and sociolinguistic features of vocative units. It also highlights the role of address forms in expressing relationships between speakers, including respect, intimacy, and emotional states. Similarities and differences between English and Uzbek vocative expressions are identified through comparative analysis. The findings reveal the functional significance and usage patterns of vocative units in spoken discourse.

Keywords: vocative function, forms of address, spoken discourse, pragmatics, communicative functions, sociolinguistics, comparative analysis

Аннотация. В данной статье рассматривается вокативная функция форм обращения в устной речи английского и узбекского языков. Исследуются коммуникативные, прагматические и социолингвистические особенности вокативных единиц. Особое внимание уделяется роли обращений в выражении отношений между участниками общения, таких как уважение, близость и эмоциональное состояние. Сходства и различия между английскими и узбекскими формами обращения анализируются на основе сравнительного подхода. В результате определяется функциональная значимость вокативных единиц в устной речи.

Ключевые слова: вокативная функция, формы обращения, устная речь, прагматика, коммуникативные функции, социолингвистика, сравнительный анализ

Kirish

Til insonlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlovchi eng muhim vositalardan biri bo'lib, unda nafaqat axborot almashinuvi, balki ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va emotsional holatlar ham ifodalanadi. Ayniqsa, og'zaki nutqda qo'llaniladigan murojaat shakllari kommunikativ jarayonning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu birliklar orqali nutq ishtirokchilari o'rtasidagi ijtimoiy masofa, hurmat darajasi, yaqinlik yoki rasmiylik kabi munosabatlar namoyon bo'ladi. Tilshunoslikda bunday murojaat birliklari vokativ funksiya doirasida o'rganilib, ular nutqning pragmatik va kommunikativ jihatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda vokativ birliklarning funksional xususiyatlari, ularning nutqdagi o'rni hamda ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liqligi keng o'rganilmoqda. Xususan, turli tillarda murojaat shakllarining qo'llanilishi milliy mentalitet, madaniy me'yorlar va ijtimoiy struktura bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlangan. Shu nuqtai nazardan ingliz va o'zbek tillarida vokativ birliklarning qiyosiy tahlili nafaqat til tizimidagi o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, balki ularning nutqiy faoliyatdagi funksional imkoniyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Ingliz tilida murojaat shakllari ko'pincha shaxs nomlari, laqablar, kasb yoki ijtimoiy maqomni bildiruvchi birliklar orqali ifodalanib, kommunikativ vaziyatga qarab turli pragmatik yuklamalarni o'zida mujassam etadi. O'zbek tilida esa murojaat shakllari yanada boy va rang-barang bo'lib, unda hurmat ifodalovchi affikslar, qarindoshlik atamalari hamda milliy madaniyatga xos birliklar keng qo'llaniladi. Bu esa vokativ birliklarning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida ham muhimligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida turli tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sir kuchayib borayotgan bir paytda, murojaat shakllarining to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llanilishi samarali muloqotni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, vokativ birliklarning qiyosiy o'rganilishi tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish, chet tilini o'qitishda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish hamda madaniyatlararo muloqotni yaxshilashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shu asosda mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida og'zaki nutqda qo'llaniladigan murojaat shakllarining vokativ funksiyasi, ularning pragmatik va ijtimoiy-lingvistik xususiyatlari hamda qiyosiy jihatlarini ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Og'zaki nutqda murojaat shakllari kommunikativ jarayonning muhim tarkibiy elementi bo'lib, ular orqali nutq ishtirokchilari o'rtasidagi aloqa o'rnatiladi, e'tibor jalb qilinadi va ijtimoiy munosabatlar ifodalanadi. Vokativ birliklar, avvalo, murojaat obyektni aniqlash funksiyasini bajaradi, ya'ni nutq kimga qaratilganini ko'rsatadi. Masalan, ingliz tilida "John, come here, please" gapida "John" birligi murojaat qilayotgan shaxsni aniq

belgilaydi. O'zbek tilida esa "Akmal, bu yerga kel" misolida ham xuddi shunday vazifa bajariladi. Biroq vokativ birliklarning funksiyasi faqatgina adresatni ko'rsatish bilan cheklanmaydi, balki ular nutqning pragmatik va emotsional mazmunini ham boyitadi.

Vokativ birliklarning muhim xususiyatlaridan biri ularning pragmatik yuklama tashishidir. Ingliz tilida murojaat shakllari ko'pincha neytral yoki kontekstga bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida ular aniq ijtimoiy va emotsional rang-baranglikka ega. Masalan, ingliz tilidagi "sir", "madam" kabi murojaat birliklari rasmiy hurmatni ifodalasa, "buddy", "dear" kabi so'zlar yaqinlik yoki samimiylikni bildiradi. O'zbek tilida esa "aka", "opa", "ustoz", "jonim", "azizim" kabi murojaat shakllari nafaqat adresatni belgilaydi, balki hurmat, mehr, yaqinlik yoki hatto ijtimoiy maqomni ham ifodalaydi. Masalan, "Ustoz, savolim bor edi" gapida murojaat shakli nafaqat shaxsni aniqlaydi, balki unga nisbatan hurmatni ham bildiradi.

Bundan tashqari, vokativ birliklar nutqda emotsional-ekspressiv funksiyani ham bajaradi. Ular orqali so'zlovchining hissiy holati ifodalanadi va nutqqa ta'sirchanlik beriladi. Ingliz tilida "Oh, my friend, I missed you so much!" gapida "my friend" murojaati samimiylik va sog'inch hissini kuchaytiradi. O'zbek tilida esa "Do'stim, seni juda sog'indim!" misolida ham xuddi shunday emotsional bo'yoq kuzatiladi. Shuningdek, ba'zi hollarda vokativ birliklar salbiy emotsiyalarni ham ifodalashi mumkin. Masalan, ingliz tilida "You fool, what have you done?" yoki o'zbek tilida "Ahmoq, nima qilib qo'yding?" kabi misollarda murojaat shakli tanbeh yoki tanqidni ifodalashga xizmat qiladi.

Vokativ birliklarning yana bir muhim jihati ularning ijtimoiy-lingvistik xususiyatlari bilan bog'liqdir. O'zbek tilida murojaat shakllari ko'pincha yosh, jins, ijtimoiy maqom va qarindoshlik munosabatlariga asoslanadi. Masalan, "aka", "opa", "amaki", "xola" kabi birliklar nafaqat qarindoshlikni, balki hurmat va ijtimoiy masofani ham ifodalaydi. Ingliz tilida esa bunday tizim nisbatan kamroq rivojlangan bo'lib, ko'proq shaxs ismi yoki umumiy murojaat birliklari qo'llaniladi. Masalan, "Mr. Smith", "Doctor Brown" kabi shakllar rasmiy muhitda keng qo'llaniladi, biroq kundalik nutqda ko'pincha ism bilan murojaat qilish ustunlik qiladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida vokativ birliklarning asosiy funksiyalari o'xshash bo'lsa-da, ularning ifodalanish vositalari va qo'llanish darajasi farqlanadi. O'zbek tilida murojaat shakllari ko'proq ijtimoiy va madaniy ma'no yukiga ega bo'lib, ular nutqning muhim komponenti sifatida faol ishlatiladi. Ingliz tilida esa vokativ birliklar nisbatan soddaroq va kamroq morfologik o'zgarishga ega bo'lib, ko'proq leksik vositalar orqali ifodalanadi. Shu bilan birga, har ikkala tilda ham vokativ birliklar kommunikativ samaradorlikni oshirish, nutqni aniqlashtirish va emotsional ta'sirni kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Natijada, vokativ birliklar og'zaki nutqning ajralmas qismi sifatida nafaqat grammatik yoki leksik birlik, balki murakkab pragmatik va ijtimoiy-lingvistik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ularning to'g'ri va o'rinli qo'llanilishi nutqning samaradorligini oshirish bilan birga, nutq ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro tushunishni ham ta'minlaydi.

Vokativ birliklarning lingvistik tabiatini yanada chuqurroq tahlil qilganda, ularning sintaktik jihatdan gap tarkibida mustaqil bo'lak sifatida namoyon bo'lishi kuzatiladi. Ya'ni, ular ko'pincha grammatik jihatdan gapning asosiy tuzilishiga bevosita bog'lanmaydi, biroq semantik va pragmatik jihatdan muhim yuklama tashiydi. Masalan, ingliz tilida "Mary, can you help me?" gapida "Mary" sintaktik jihatdan alohida turadi, ammo butun gapning kommunikativ yo'nalishini belgilaydi. O'zbek tilida ham "Dilnoza, menga yordam bera olasanmi?" misolida murojaat birliklari gapning asosiy mazmuniga qo'shimcha ravishda adresatni aniqlaydi.

Shuningdek, vokativ birliklarning intonatsion xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Og'zaki nutqda murojaat shakllari ko'pincha alohida ohang bilan talaffuz qilinadi va bu ularning funksional yukini oshiradi. Masalan, ingliz tilida murojaat boshida kelganda ko'tariluvchi ohang bilan, oxirida kelganda esa pasayuvchi ohang bilan aytiladi: "John, listen to me!" yoki "Listen to me, John." O'zbek tilida ham murojaat shakllari ohang orqali ajratiladi: "O'g'lim, bu ishni ehtiyotkorlik bilan qil" gapida "o'g'lim" so'zi alohida urg'u bilan talaffuz qilinadi. Bu esa vokativ birliklarning nafaqat leksik, balki fonetik darajada ham muhim ekanligini ko'rsatadi.

Vokativ birliklarning diskursiv funksiyasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ular nutqni tashkil etishda, suhbatni boshlash, davom ettirish yoki yakunlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, ingliz tilida "Excuse me, sir..." orqali suhbat boshlansa, "Thank you, my friend" orqali yakunlanishi mumkin. O'zbek tilida esa "Kechirasiz, aka..." yoki "Rahmat sizga, ustoz" kabi shakllar nutq jarayonini boshqarishda faol qo'llaniladi. Bu jihat vokativ birliklarning diskurs markerlari sifatidagi rolini ham ko'rsatadi.

Bundan tashqari, zamonaviy kommunikatsiyada, xususan, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli muloqotda vokativ birliklarning yangi shakllari paydo bo'lmoqda. Ingliz tilida "guys", "folks", "team" kabi murojaatlar ko'p sonli auditoriyaga qaratilgan bo'lsa, o'zbek tilida "do'stlar", "azizlar", "hurmatli obunachilar" kabi birliklar keng qo'llanilmoqda. Masalan, "Hi guys, welcome to my channel!" yoki "Assalomu alaykum, azizlar!" kabi murojaatlar zamonaviy diskursda keng tarqalgan. Bu esa vokativ birliklarning dinamik va rivojlanib borayotgan hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Pragmatik nuqtai nazardan, vokativ birliklar ba'zan manipulyativ yoki strategik maqsadlarda ham qo'llaniladi. Masalan, so'zlovchi tinglovchiga ta'sir o'tkazish uchun maxsus murojaat shaklini tanlashi mumkin. Ingliz tilida "My dear colleagues, let us

consider this issue carefully” gapida “my dear colleagues” birliklari auditoriyani ijobiy ruhda jalb qilish uchun ishlatilgan. O‘zbek tilida esa “Hurmatli yig‘ilish ishtirokchilari” yoki “Aziz yurtdoshlar” kabi murojaatlar rasmiy nutqda tinglovchilarga ta’sir ko‘rsatish vositasi sifatida qo‘llaniladi.

Shu bilan birga, vokativ birliklarning noto‘g‘ri yoki noo‘rin qo‘llanilishi kommunikativ noqulayliklarga olib kelishi mumkin. Masalan, ingliz tilida notanish kishiga haddan tashqari samimiy murojaat (“honey”, “dear”) qilish ba’zan noqulay vaziyat tug‘diradi. O‘zbek tilida ham yosh yoki maqom jihatdan katta shaxsga oddiy ism bilan murojaat qilish hurmatsizlik sifatida qabul qilinishi mumkin. Bu esa vokativ birliklarning tanlanishi madaniy va ijtimoiy me’yorlarga qat’iy bog‘liq ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillarida og‘zaki nutqda qo‘llaniladigan murojaat shakllari, ya’ni vokativ birliklar kommunikativ jarayonning muhim va ajralmas komponenti hisoblanadi. Ular nafaqat adresatni aniqlash, balki nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalash, emotsional holatni yetkazish hamda muloqot samaradorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot davomida vokativ birliklarning pragmatik, sintaktik, fonetik va ijtimoiy-lingvistik xususiyatlari tahlil qilinib, ularning har ikkala tilda ham o‘xshash funksiyalarni bajarishi, biroq ifodalanish vositalari va qo‘llanish doirasida sezilarli farqlar mavjudligi aniqlandi.

Xususan, o‘zbek tilida murojaat shakllari ijtimoiy va madaniy jihatdan yanada boy va murakkab tizimga ega bo‘lib, ular orqali hurmat, yaqinlik, ijtimoiy maqom va milliy qadriyatlar aniq ifodalanadi. Ingliz tilida esa vokativ birliklar nisbatan soddaroq va ko‘proq leksik vositalar orqali ifodalanadi, biroq ular ham kommunikativ vaziyatga qarab muhim pragmatik yuklama kasb etadi. Qiyosiy tahlil natijalari vokativ birliklarning har ikkala til tizimida ham nutqning ta’sirchanligini oshirish, suhbatni boshqarish va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda muhim vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, zamonaviy kommunikatsiya, xususan raqamli muhitda murojaat shakllarining yangi ko‘rinishlari paydo bo‘layotgani ularning dinamik rivojlanayotgan hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Shu bois, vokativ birliklarni chuqur o‘rganish nafaqat nazariy lingvistika, balki amaliy sohalar, jumladan, tarjimashunoslik, chet tillarini o‘qitish va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 432 с.
2. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88–125.

3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
4. Данилевская Н.В. Когнитивные аспекты речевой деятельности. – М.: Наука, 2005. – 256 с.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 2003. – 287 с.
7. Safarov Sh. Pragmalingvistika asoslari. – Toshkent: Fan, 2008. – 312 b.
8. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010. – 180 b.
9. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2012. – 256 b.
10. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
11. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008. – 529 p.
12. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 138 p.